

הישראלית, בחוסנם ה"פרטי" של המחנות השונים בחברה הישראלית, כדי למנוע חורבן בית שלישי? אין בידינו תשובה, רק תקווה.

על ההפיכה, על הצבא ועל מחאה וסרבנות בעידן הרפורמה המשפטית פרופ' אילת הראל

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

"צריך להפסיק את אש הקיטוב לפני שהיא תכלה אותנו". כך הצהיר נשיא המדינה יצחק הרצוג בפברואר 2023, בדברים שאמר על התהליכים הפוליטיים העכשוויים בישראל. "אנחנו על סף קריסה חוקתית וחברתית", הוסיף הנשיא, ולפיכך הציע להגיע לפשרה בנוגע לרפורמה שממשלת ישראל מציעה לחולל במערכת המשפט ובמערכות ממשל נוספות, המכונה במונח הצבאי "בליץ חקיקתי". אכן, לתוכנית החקיקה שמקדמת הממשלה הנוכחית עלולות להיות השלכות כבדות משקל על החברה, על המשטר ועל המערכת הממשלית כולה, והיא תשפיע גם על קבוצות מוחלשות בחברה וגם על קבוצות הנמצאות במוקדי הכוח השונים. תוכנית החקיקה מערערת את הסולידריות החברתית, את אמון הציבור בממשלה וכן את המשילות, ועשויה לפגוע בשל כך גם בביטחון הלאומי של ישראל. ידוע היטב שכבר שנים רבות ניטש ויכוח מהותי על אופיה ועל צביונה של המדינה, ושהמערכת הפוליטית בישראל אינה מהיציבות ביותר. אף על פי כן ממשלות ישראל לדורותיהן הצליחו בדרך כלל לתמרן בין המחלוקות. ואולם בחודשים האחרונים החלה מחאה של מאות אלפי אזרחים ואזרחיות ישראלים בעקבות שורת הצעות החוק שנועדו לשנות את כללי המשחק של המשטר בישראל (לפירוט ההצעות ראו [141 הצעות החוק שהעלו ח"כ הקואליציה במושב החורף; מעקב חקיקה מטעם פורום מדעני המדינה למען הדמוקרטיה הישראלית](#)), וכעת נדמה שהממשלה אינה משכילה (או שאינה רוצה) ליישב את המחלוקת ולהרגיע את הרוחות.

נגד בנימין נתניהו תלויים ועומדים כידוע כמה כתבי אישום במגוון פרשיות, ולכן הגיעו מפלגות המרכז למסקנה שהוא אינו מנהיג ראוי והחליטו שלא יצטרפו לקואליציה שלו. בנסיבות אלה, כדי לשמור על שלטונו, לא נותר לו אלא לכוון קואליציה הנשענת על כוחות פוליטיים שמרניים – המפלגות החרדיות ומפלגות הימין הקיצוני. כך קמה הממשלה הנוכחית, ממשלה ימנית ושמרנית שיש לה פרשנות מסוימת מאוד לאופיה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. פרשנות זו מקרבת אותה לכינון משטר דומה למשטרים בהונגריה ובפולין, גם מבחינת ריכוז הכוח בידי הממשלה וגם מבחינת מדיניות מגדרית, משפטית וציבורית.

במאמר קצר זה אין בכוונתי לסקור את המהלכים הפוליטיים הללו באופן השוואתי (בכך עוסקות הסקירות של מדעני מדינה למען הדמוקרטיה המוזכרות לעיל), אלא להאיר את הזיקות ביניהם ובין יחסי צבא-חברה בישראל.

אזרחים רבים בישראל חשים כי פגיעה במהות הדמוקרטיה בישראל עשויה לערער את הביטחון הלאומי, הן מבית, בתוך החברה הישראלית עצמה, והן מחוץ – בתחום יחסי החוץ והדיפלומטיה. יתר על כן, הבהילות והלחץ המאפיינים את קידומה של יוזמת הממשלה מעוררים סימני שאלה, והחשד שאחד ממניעיה הוא הרצון לסייע לראש הממשלה במאבקו המשפטי מעורר גם התנגדות רגשית עזה בחלקים גדולים של הציבור הישראלי, ובעקבותיה את המחאה הציבורית הנרחבת והמתמשכת. עם המוחים נמנים גם רבים ורבות ממשרתי המילואים, מהם שעדיין חייבים בשירות ומהם שמתנדבים לשירות אף שהם כבר פטורים ממנו; הם הביעו את מחאתם ואמרו בקול רם וברור שאם החקיקה תימשך – לא ימשיכו לשרת במילואים. בתוך כך התעוררה לקראת יום הזיכרון לחללי צה"ל ופעולות האיבה מחאה נוספת – מחאתן של משפחות שכולות שקראו לשרי הממשלה שלא לבוא לנאום בבתי העלמין ביום הזיכרון. כך, בלי להתכוון, הפך הצבא (או חלקים ממנו) לשחקן פוליטי במאבק הפוליטי הניטש כעת בארץ.

החברה הישראלית מקדשת את הביטחון הלאומי ומייחסת לו חשיבות רבה משהיא מייחסת לרוב הנושאים האזרחיים, ולכן חייבים להתבונן ביחסי הגומלין בין הצבא לחברה גם בהקשר של הוויכוח האזרחי הפוליטי המתנהל היום. יתרה מזו, היות שהצבא מרכזי כל כך בחברה הישראלית, ליוצאי הצבא ולבכיריו בהווה ובעבר יש מעמד מיוחד; התבטאויות של מומחים אקדמיים בתחום המשפט ומדעי המדינה בגנות הרפורמה המשפטית המוצעת לא יעוררו בהכרח תגובה ציבורית נרחבת, אבל כאשר יוצאי צבא מדברים בגנותה, הנושא מקבל תהודה נרחבת וצובר תאוצה. אחת הסיבות לכך היא שהשירות הצבאי של גברים אזרחי המדינה נחשב רכיב חיוני באזרחות ובהשתייכות הקהילתית, וההון הסימבולי של כישוריהם הצבאיים עובר איתם הלאה לספירה האזרחית, על אחת כמה וכמה כשמדובר ברמטכ"לים לשעבר, ראשי שב"כ וראשי מוסד לשעבר. רבים מהם אכן התבטאו ומתבטאים על הרפורמה וסכנותיה (קוטב, 2023). כך למשל הצהיר נדב ארגמן, ראש השב"כ לשעבר, בריאיון על התנגדותו לרפורמה: "אני משרת היום את הממלכה, אני לא משרת את המלך" (עובדה, 2023).

בחודש פברואר 2023 נשמעו יותר ויותר איומי סרבנות פומביים של טייסים במילואים ושל אנשי מילואים במערך המבצעים המיוחדים, במערך הסייבר וביחידות נוספות. בד בבד התגבשה בצבא הערכה שבגלל כעס ותסכול על המצב הפוליטי והמשבר החוקתי, ובשל העומס הצפוי בשירות המילואים גם השנה, נוסף על הסרבנות הפומבית תתרחב הסרבנות השקטה של אנשים שלא יביעו מחאה פומבית אבל ימצאו דרכים להתחמק משירות המילואים בכל מיני תירוצים. ואולם על הנושא הזה מדברים הרבה פחות בדיונים ציבוריים.

קולות הקוראים לסרב להתייצב לשירות מילואים גברו בעקבות הודעת ראש הממשלה בחודש מרס 2023 על פיטוריו של שר הביטחון יואב גלנט לאחר שהביע את דעתו שמהלכי החקיקה המהירים של הממשלה והמחאה הגוברת בעקבותיהם מחייבים הערכה מחודשת של ההיערכות הביטחונית. למעשה, חלק ניכר מהציבור שישב על הגדר בעניין הרפורמה בלי להתערב ובלי לנקוט עמדה, התעורר לפעולה בעקבות הצעדים האחרונים של אנשי המילואים המוחים ופיטוריו של גלנט, אשר נתפסו כמעשה חמור שנעשה ממניעים לא ענייניים.

חברי הכנסת של הקואליציה ושרי הממשלה הגיבו על ההודעות הפומביות, בדבר הסירוב להתייצב לשירות מילואים או להמשיך להתנדב לו, בשלל אמירות. שר התקשורת שלמה קרעי, למשל, הכריז בטוויטר:

לסרבנים המחוצפים, נאמר את מאמר מרדכי לאסתר: "רווח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר ואת ובית אביך תאבדו" [...] עם ישראל יסתדר בלעדיכם ואתם תלכו לעזאזל. ואילו אנחנו ניישם את המשך הפסוק: "ומי יודע אם לעת כזאת הגעת למלכות" – נוע תנוע הרפורמה. לעת כזו הגענו למלכות.

ברוח דומה הגיבה שרת ההסברה גלית דיסטלאטבריאן, ואף כינתה את הטייסיים אשר הודיעו שלא יתייצבו לאימונים במסגרת המילואים "נפולת של נמושות". תגובות אלה העלו את חמתם של משרתי מילואים נוספים, ועוררו קריאות נוספות לסרבנות; מנגד נשמעו קריאות עידוד מצד תומכי הרפורמה, אשר כינו את המוחים "אנרכיסטים". אמנם הסרבנות אינה תופעה חדשה בישראל (רימלט, 2006; הראל-שלו ודפנה-תקוע, 2021, עמ' 97–98), אבל היא עדיין נתפסת כתופעה קיצונית ולא מקובלת. לכן עמוס הראל (2023א) עדיין מופתע כשהוא שומע בשיחות עם אלופים ותא"לים שפרשו מצה"ל בשנים האחרונות הסכמה עם צעדים כגון פרישה, אי-ציאות וסרבנות, שבימים כתיקונם הם טאבו כמעט מוחלט בצבא. השינוי הזה נובע מאיבוד האמון בממשלה הנוכחית, בשיקוליה ובמניעיה.

סרבנות וסירוב פקודה מותרים לכאורה ואף נדרשים כאשר ניתנת פקודה בלתי חוקית בעליל, כזו שדגל שחור מתנוסס מעליה. ואולם יש ויכוח מהותי אם אכן הרפורמה המשפטית יוצרת מצב בלתי חוקי בעליל אם לאו. יש הטוענים שמדובר אך ורק בפוטנציאל של מצב כזה, ולכן אין מקום לסרב מראש, ויש הטוענים שמדובר בהפרה בוטה של התחייבות המדינה לאזרחיה וברצון לצבור כוח לא סביר ולא מוגבל, ולכן פעולות הממשלה אינן לגיטימיות ויש לסרב למלא את פקודותיה. בפועל, אנשי המילואים במערכים החיוניים הקוראים לסירוב כל עוד החקיקה נמשכת הפכו את הצבא למזוהה עם המחאה האזרחית, ועם המתנגדים לרפורמה המשפטית.

אך סרבנות המחאה הנוכחית אינה דומה כלל ועיקר לסרבנות המוכרת של פציפיסטים, המכונה "סרבנות כללית", וגם לא "סרבנות הסלקטיבית" כדוגמת סרבנותם של מתנגדי הכיבוש והממשל הצבאי ביהודה ושומרון מצד אחד, ושל מתנגדי פינוי היישובים ברצועת עזה מצד אחר. בעדויות של "סרבני המחאה" אנחנו רואים נרטיב שונה לחלוטין, מגויס

למדינה ולצבא ללא עוררין, אך מסתייג מהממשלה הנוכחית. כך למשל אמר אחד הטייסים שהודיעו כי יסרבו לשרת במילואים:

אנחנו לא מסרבים פקודה, אנחנו מאותתים שלא נהיה מוכנים לשרת במשטר דיקטטורי [...] מישהו מנסה לשנות את החוזה הבסיסי שבשבילו התגייסנו והיינו מוכנים לסכן את החיים שלנו. הלב שלנו נקרע רק מלחשוב על כך שלא נגן יותר על המדינה. בשלב הזה ההפסקה היא רק [...] מאימונים ולא מפעילות מבצעית. האקט שלנו הוא אותנטי ונועד להגיד "עד כאן, תעצרו, אחרת הכול יתפרק לנו בידיים" (יהושוע, 2023).

מכאן אנו למדים כי המחאה אינה מערערת את תפיסת המחויבות למדינה; אין בה ערעור על מדיניות ישראל בחזית צבאית כלשהי, ואין כאן שאלה של שמאל או ימין פוליטי, אלא קריאה להיאחז במשטר הדמוקרטי ובסממניו העיקריים: מנהל תקין, בחירות חופשיות, זכויות אזרחיות והפרדת רשויות. הנושא של סרבנות המילואים נעשה מורכב אף יותר בשל הוויכוח הפוליטי והחברתי הרחב יותר, המתעצם והולך, בעניין הנשיאה בנטל, ובשל הניסיון של הקואליציה להקצות חלק ניכר מהתקציב לאוכלוסיות שאינן משרתות בצבא. הצרימה של הנשיאה בנטל מצד אחד והביקורת על המחאה מצד אחר הולכת וגוברת ככל שהולכות ונפרסות לפנינו תוכניות הממשלה, לרבות הדיון בחוק הגיוס החדש המסתמן (החורג מגבול הדיון במאמר הזה), מה גם שרבים משרי הממשלה ומחברי הכנסת של הקואליציה לא שירתו בצבא. את מחאת אנשי המילואים ניתן להציג אפוא כאחת משלל המחאות של המגזרים השונים בחברה, ובמדינה שבה הצבא דומיננטי כל כך יש למגזר זה משקל רב והערכה רבה. המוחים אינם מייחסים לעצמם התנגדות על רקע פוליטי ואינם תופסים את עצמם כסרבנים. הם אינדיווידואלים שבמשך שנים התייצבו לשירות מילואים וסדיר גם כאשר ממשלות ישראל לא שיקפו את תפיסת עולמם. חיזוק לטענה זו אפשר למצוא לפי דעתן של עידית שפרן גיטלמן וענת שפירא (2023) בעובדה שלא החלו למחות מיד עם כינון הממשלה, אלא רק עם תחילת בליץ החקיקה. כך או כך, אי אפשר להתכחש להשפעתה של מחאת המילואימניקים על סדר היום הציבורי, וגם על הלכידות בתוך צבא פנימה.

עניין אחרון שאזכיר כאן כחומר למחשבה בהקשר של יחסי צבא-חברה והרפורמה הוא הצעת החוק שיזם ח"כ צביקה פוגל ממפלגת "עוצמה יהודית", המתיימרת להעניק למשרתים בכוחות הביטחון חסינות מפני כל הליך משפטי נגדם בגין מעשיהם במהלך פעילות מבצעית או פעילות נגד מעשה טרור. להצעה זו, אשר לכאורה אמורה להגן על חיילים ואנשי כוחות הביטחון, עלולות להיות השלכות חמורות על חיילים בשירות סדיר ובשירות מילואים כאחד; היא נוגעת ישירות לכל אחד ואחד מהמוחים, ולא פלא שהם מודאגים: אם תתקבל, הם עוד עלולים למצוא את עצמם נאשמים בפשעי מלחמה בבית הדין הבין-לאומי בהאג. אם אכן יחוקק חוק זה, הנובע מתפיסת עולם ניצית, תוצאותיו עשויות להיות הפוכות מאלה שביקש המחוקק להשיג. מוסדות בין-לאומיים, שעד כה נמנעו מלהאשים חיילים וקצינים בצה"ל בשל מעמדו המכובד של בג"ץ, יוכלו לפנות לבית

הדין הבינלאומי בהאג ולהאשימם בקלות בפשעי מלחמה. עד היום, בזכות יוקרתו של בג"ץ וחקירות הפרקליטות הצבאית, נמנעו בית הדין הבינלאומי וטריבונלים בינלאומיים אחרים להעמיד לדין חיילים וקצינים צה"ל בשל ביצוע פשעי מלחמה. מכוחו של "עקרון המשלימות", אם מוסדות חקירה עצמאיים של מדינה, המקבלים גם את תמיכתו של בית המשפט, חוקרים מקרים שנויים במחלוקת, בית הדין הבינלאומי סומך על החלטתם ונמנע מלהתערב. אם הצעתו הפופוליסטית של ח"כ פוגל תתקבל, שוב לא תעמוד לישראל ולאנשי צבאה הגנה זו, שכן בישראל עצמה יהיו החיילים "חסינים" (עמוס הראל, 2023ב). חיילים בצבאות של משטרים דיקטטוריים אשר סירבו לציית להוראת השליטים זכו להכרה בינלאומית נרחבת (Neu, 2022) ולפעמים אף זכו לשבחים רבים. רבים מהם שילמו על כך מחיר כבד של החרמה או הדרה, חלקם אפילו שילמו בחייהם. ישראל של יוני 2023 (עדיין) אינה דיקטטורה, אבל מרוץ החקיקה המהירה והמחטפים הפרלמנטריים עוד לא הסתיימו. חייל אינו יכול כמובן להחליט בעצמו בכל רגע נתון אם צעד מסוים של הממשלה ראוי או אינו ראוי בעיניו ולפעול בהתאם, אבל בזמני קיצון גם כללי המשחק של הצבא משתנים. על החברה הישראלית לעמוד על המשמר, על ראשי הצבא לעמוד על המשמר. מצד אחד הצבא הוא חלק מהמדינה, גורם מדינתי לכל דבר ועניין, ומצד אחר הוא חלק מהחברה, שכן הוא מורכב מיחידים, שהסכמתם להתגייס לצבא התבססה על חוזה ביניהם ובין מדינה דמוקרטית. הממשלה הנוכחית מאיימת לשנות את כללי המשחק, ובינתיים דומה שהמתח בינה ובין המוחים צפוי להימשך עוד זמן רב, בין אם בעתות מלחמה ובין אם בעתות שלום.

מקורות

הראל, ע' (2023א, 22 בפברואר). כשנדמה שרק צעדים קיצוניים ישפיעו, סרבנות שירות כבר אינה מילה גסה. הארץ. <https://www.haaretz.co.il/news/politi/2023-02-22/ty-article/.highlight>

הראל, ע' (2023ב, 7 במרץ). השרים צפויים לדון בראשון ב"חוק החסינות", שעלול לחשוף חיילים לתביעות בחו"ל. הארץ. <https://www.haaretz.co.il/news/politics/2023-03-07/ty-article/.highlight>

הראל-שלו, א', ודפנה-תקוע, ש' (2021). על ביטחון וחוסר ביטחון: הקרב הכפול של נשים לוחמות. פרדס.

יהושוע, י' (2023, 5 במרץ). טייס קרב שלא יתייצב לאימון: "לא נהיה מוכנים לשרת במשטר דיקטטורי". *Ynet*. <https://www.ynet.co.il/news/article/h1k1zpg1n>

מדעני המדינה למען הדמוקרטיה (2023). מנטרול מערכת המשפט ועד לכפייה דתית ופגיעה בזכויות האדם שלנו. *מעקב חקיקה*. <https://infogram.com/141-1hd12yx0wxw1w6k>

עובדה (2023, 16 במרץ). נדב ארגמן בראיון ראשון. <https://www.mako.co.il/mako-vod-keshet/uvda-2023/VOD-416bad8c82fd681027.htm>

קוטב, א' (2023, 1 במרץ). רמטכ"לים, ראשי שב"כ ובכירים לשעבר להרצוג: "עצירת חקיקה – או שנתנגד לכל מתווה". *Ynet*. <https://www.ynet.co.il/news/article/hydw11thro>

רימלט, נ' (2006). על מצפון, מגדר ושוויון: גלגוליה של סרבנות המצפון הנשית, בין חוק שירות הביטחון לבצ"ג לאורה מילוא. *עיוני משפט* (כט2), 449–494.

שפרן גיטלמן, ע', ושפירא ע' (2023, מאי), מחאת המילואימניקים – לא סרבנות אלא דרישה מהמדינה לקיים את חלקה בחוזה עימם. מבט על 1717. <https://www.inss.org.il/he/publication/reserve-protest>

Neu, Kingma K. (2022). Strategies of dictatorship and military disloyalty during anti-authoritarian protests: Explaining defections and coups. *Journal of Global Security Studies* 7(1), Article ogab033. <https://doi.org/10.1093/jogss/ogab033>